

Досымбекова Р.Ө.,
Кенжебаева А.А.

**Қытай және қазақ
лингвомәдениетіндегі
қасиетті «үш» саны**

Бұл мақалада Қытай еліндегі нумерологияның шығу тарихы қысқаша баяндалады. Қазақ және қытай тілдеріндегі «үш» санынан жасалған нумерологиялық фразеологиялық бірліктерге жеке талдау жасалып, аудармасы мен түсіндірмесі қоса берілген. Қытай және қазақ тілдеріндегі «үш» саны туралы нақты әрі қызықты мағлұматтар берілді.

Түйін сөздер: үш, сан, мәдениет, дүниетаным, таңба, фразеология.

Dossymbekova R.O.,
Kenzhebaeva A.A.

**Sacred number «three» in chinese
and kazakh Linguocultures**

This article reviews with the formation of numerology in ancient China, as well to determine the features of number “three” in Chinese and Kazakh languages. Analyzed numerological phraseological units in the Chinese and Kazakh languages, as given translations and interpretations.

Key words: three, number, culture, worldview, idiom.

Досымбекова Р.О.,
Кенжебаева А.А.

**Сакральное число «три»
в китайской и казахской
лингвокультурах**

В статье рассматривается формирование нумерологии в древнем Китае, а также дается. Раскрываются особенности цифры «три» в китайском и казахском языках. Проанализированы нумерологические фразеологические единицы в китайском и казахском языках, так же даются переводы и их интерпретации.

Ключевые слова: три, число, культура, мировоззрение, символ, фразеологизм.

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЛИНГВОМӘДЕ- НИЕТІНДЕГІ ҚАСИЕТТІ «ҮШ» САНЫ

Тіл – өте көне әрі құпиялы құбылыс. Кез келген тілдің осындай сырларына, тарихына, түп-төркініне бойлау, танысып, құнды пікірлер қалыптастыру, оның ашылмаған керемет сырларына қанығу осы сала бойынша ғылыммен айналысып жүрген әрбір азаматқа міндет саналады. Әсіресе, тілдегі сан есімдердің сыры көп, маңызы зор, әрі мейлінше қызықты сала – сан есімдер. Біз аталған зерттеу мақаламызда қазақ және қытай тіліндегі сан есімдеріндегі үш санының этимологиясын зерделеп, оның халық мәдениеті мен дүниетанымынан орын алуын саралаймыз.

Қытай тілінің құпия сандары сол елдің топырағында зайырлы мәдениет, діни мәдениет, бақсылық мәдениет, қытай мәдениеті, аз ұлттар мәдениеті сияқты бір-бірімен байланысты көп формалы түрде пайда болды.

Бұл мәдениеттер ежелгі Қытайдың құпия сандарына терең ықпал етіп, қасиетті сандардың халықтың дүниетанымында өзіндік қасиеті орын алып, тілде, әдебиетте, саясатта, әскер ісінде әртүрлі сипатта қолданыла бастауына түрткі болды. Қытайлықтардың қасиетті сандарға деген көзқарасы біздің ойымызша бірінші рухани қажеттіліктен туып, кейіннен қытай мәдениетінен өз орнын тауып үлгерді. Мәселен, Даосизм философиясында және физика, математика сияқты пән ілімдерінде де киелі сандар қатарына енді. Ол бір жағынан жоғарғы деңгейдегі философияны түсіндіреді. Мысалы: Даодан бір туылады, бірден екі туылады, екіден үш туылады, үштен барлығы пайда болады. Екінші жағынан саяси жүйемен де тығыз байланысты. Мысалы: ежелгі заманда Қытай патшасы Үй билік құрған тұста өзінің бағындырған жерлерін тоғыз әкімшілікке бөліп, өзінің билігін дәлелдеу үшін тоғыз ding 鼎 жасауды мақсат етуден шыққан.

Қазақ тіліндегі сандардың ұлттық-мәдени аспектісіне тоқталсақ, қазақ халқында да сәйкесінше үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, қырық, алпыс екі секілді сандар халық санасында ерекше орынға ие. Халқымыз санауды ежелден білсе де, ол сандарға қасиеттілік, киелілік рөлді түрлі кезеңдерде берді. Олардың киелілену жолында құбылыстар, наным-сенім, салт-дәстүрдің атқарған қызметінің жөні бөлек.

Қытай тілінде «үш» деген сан жақсы мағынаны білдіреді. Қытай тілінде үш санын «三» секілді үш сызықты иероглифпен белгілейді. Оның мағынасы: жоғарғы бір сызық – аспанды, ең

төменгісі – жерді, ортаңғысы – адамды білдіреді. Демек, аспан, жер, адам үшеуі бір жүйені құрайды. Осыған сәйкес үш саны тікелей осы үш құбылыстың бір-бірімен өзара тығыз байланысын көрсетеді. Даосизм ілімінің көсемі Лаоцзының (老子[laozi]) айтуынша үштен барлық нәрсе туылады. Ежелгі ханцзу жұртының ұғымында санау бірден басталып, оннан аяқталады. Бірақ, үштен бастап көбейеді. Үш саны осындай сипаты мен қасиетіне байланысты қытай мәдениетінде зор маңызға ие болды.

Көне қытай халқының аңызы бойынша үш деген сан ежелде көптік ұғымды ғана білдіретін, ал оған дейінгі сан ретінде ғылым-техника дамымаған алғашқы қауым кезіндегі ежелгі адамдар арасында санауда тек бір мен екі қолданылған. Одан асып кеткен көптік мағынаны тек үшпен таңбалап, айтатын болған. Ежелгі Қытайда қасиетті сандар ішінде үшпен байланысты көптеген маңызды пікірлер бар. Мысалы: олардың идеясы бойынша күн, ай, жұлдыз үшеуі бірлесіп планета негізін құрайды. Сонымен қатар адам өмірі: алдыңғы өмірі, қазіргі өмірі, бақилық өмірі болып, үш сатыдан тұрған және адамзат үш түрлі байланыста тұрады деген дүниетаным қалыптасқан. Олар: патша-уәзір, әке-бала, күйеуі-әйелі. Үш санының танымдық сипаты қытай халқының әдет-ғұрпынан, салт-дәстүрінен ерекше орын алғандығы байқалады. Мәселен, Қытайда үшті үш реттен асырмау керек деген сөз бар. Ол батыстағы бір тал сіріңкемен үш адамға темекі тұтатпайтын дәстүрмен сәйкес келеді. Сондай-ақ, ежелгі Қытай қоғамында әйел адамның құқы туралы айтқанда, әйел өмірінде үш адамның айтқанын орындау керек. Бұл қағида бойынша әйел адам оң жақта отырғанда әкесін тыңдау керек, тұрмысқа шыққан соң күйеуін, күйеуі өлсе ұлын тыңдауы тиіс делінген. Үш саны Қытай қоғамының әр саласында кеңінен қолданылғаны соншалық феодалдық қоғамға өткеннен бастап қытай қоғамында билікке тағайындалу үшін адамдарға үш түрлі емтихан түрі белгіленді. Олар: бірінші – аудан басшысы; екінші – облыс басшылығына; үшінші – патша аппаратына тағайындалды.

Цин әулеті кезінде Патша аппаратына қабылданатын адамдарды патша өзі тексерді. Олардың ішінде ең алдыңғы үш адамды қабылдап, бірден үшке дейін, яғни, біріншісін «zhuangyuan», екіншісін «bangyuan», үшіншісін «tanhua» деп белгіледі.

Қытай қоғамындағы негізгі үш дін: Дао ілімі, Конфуцийлік, Будда діні болып белгіленді. Будда діні жөніндегі еңбектер үш zang-ға бөлінеді. Бірінші – jinzang, екінші – lu (лүй) zang, үшінші –

lunzang. Буддистер бұл үшеуін де жақсы білетін адамдар деп «san zang fa shi» деп атады. Мысалы: Батысқа саяхат романының басты кейіпкерін «Tang sanzang» деп атады [1, 217 б.].

Демек, қытай халқының сан есімдер жүйесіне байланысты ұғымында бір заттың көптігін білдіру үшін сол заттың иероглифінің үшеуін біріктіріп бір иероглиф етіп жазған. Ағашты білдіретін 木 иероглифін алып үшеуін біріктіріп жазсақ, орманды білдіреді. Тасты білдіретін 石 «shi» иероглифінің үшеуін біріктіріп жазып үйіліп тұрған тастар 磊 «lei» ұғымын білдірді. Адам дегенді білдіретін 人 «ren» иероглифінің үшеуін біріктіру барысында 众 «zhong» (көпшілік) ұғымын білдірді [2, 985 б.].

Үш санымен байланысты қытай тілінде көптеген мақал-мәтелдер бар.

«San gu mao lu» 三顾茅庐 бұл мақалдың мағынасы Chu мемлекетінің негізін қалаушы Любейге мықты бір кеңесші керек болды. Ол өзіне «Zhu ge liang» деген кісіні ақылшы етіп алу дұрыс деп тапты. Ол тауда бір кепеде тұрды. Любей оның алдына үш рет барды. Үш ретінде де «Zhu ge liang» Любей шын ниетімен келген-келмегендігін сынау үшін үйінде болмай, алыстан бақылап тұрады. Үшіншісінде барып сенеді [3, 112 б.]. Келтірілген мақалдың шығу тарихы жайында осындай аңыз пайда болған. Сонымен қатар қытай фразеологизмдерін зерттеген қазақ ғалымдары да үш санының мақал-мәтелдер құрауда ерекше рөл атқарғандығын атап өтеді. Мысалы, Р. Авакова мен П. Дәулетованың құрастырған «Қысқаша қытайша-қазақша фразеологиялық сөздігінде» мынадай мақал-мәтелдер беріледі.

«San si er xing» 三思而行:

Бұл мақалдың мағынасы үш рет ойлап әрекеттен дегенді білдіреді.

«San jian ji kou» 三缄其口:

Мақалының мағынасы жұмған аузын ашпау, тіс жармау. Аузын үш қатар жапсырмамен жапсыру дегенді білдіреді.

«San nian bu kui yuan» 三年不窥园: үш жыл бойы гүл бағына қарамау. Бас алмай оқу.

«San qin liu juan» 三亲六眷: үш туысы, алты қатын баласы. Екі туып бір қалғаны.

«San sheng you xing» 三生有幸: Будда дінінен келген: Үш өмірінде (өткен, бүгінгі, болашақ) бақытқа кенелу. Айы оңынан, жұлдызы соңынан туу; бағы жану.

«San shi liu ji, zou wei shang ce» 三十六计, 走为上策: 36 істің амалын іздегенше, ең жақсы амал – сол істен қашу. «Аш бәледен қаш бәле».

«San shi san tian» 三十三天: Будда дінінен келген: 33 қат аспан. Алты қабат аспан.

«San si er xing» 三思而行: үш рет ойланып барып әрекет ет. Жегі рет өлшеп бір рет кес; кенесіп пішкен тон келте болмас.

«San tou liu bi» 三头六臂: Будда дінінен келген: үш басты, алты қолды. Сегіз қырлы, бір сырлы; темірден түйін түйген.

«San zhe gong, weiliang yi» 三折肱, 为良医: Қолын үш рет сындырып, нәтижесінде жақсы дәрігер болып шығу. Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар.

«San ge chou pi jiang, sai guo yi ge Zhu Ge Liang» 三个臭皮匠, 赛过一个诸葛亮: Үш көнші бір Чжу Гы Лианнан озады. Көп түкірсе көл болар, – деген мағыналарды білдіреді.

«Jiao tu san ku» 狡兔三窟 мақалының мағынасы қоян ұясының үш тесігі бар. Бұлардың үш көп деген мағынаны көрсетіп отыр [4, 42-43 бб.].

Үш санына байланысты айтылған кейбір сөздер тұрақты тіркеске айналып кеткендігін көруге болады. Айталық, «San ren cheng hu» 三人成虎 тұрақты тіркесінің шығу тарихы былай болған: Ертеде бір уәзір жолға шығар алдында билеушісіне базарда бір жолбарыс жүр деп бір рет айтса сенесіз бе?, – деген екен. Патша біріншісінде сенбеймін депті. Ал екіншісінде ше десе, ойланып қаламын депті. Ал үшіншісінде ше десе, сенемін депті [5].

Қытайлар кейіннен көптік мағына беретін деген сөзді san sheng тіркесімен алмастырған. Сонымен қатар қытайлар ата бабасына құрбандық шалғанда үш түрлі затты құрбан еткен. Олар:

- шошқа,
- қой,
- сиыр.

Қытайларда үш сәуле, нұр деген ұғым да бар. Олар:

- күн,
- ай,
- жұлдыз.

Үш өнер деген де ұғым бар. Олар:

- өлең жазу,
- сурет салу,
- кітап жазу.

Аталған ұғымдардан бөлек, үш санының танымдық қасиетіне байланысты көптеген мысалдарды келтіруге болады. Мысалы, Конфуцийдің қатар келе жатқан үш адамның бірі сенің ұстазың деген түсінік қалыптасқан. Қытай халқының дүниетанымында ежелден бастап үш күдіретті құдайға табыну бар. Олар: Аспан құдайы, жер құдайы, ежелгі ата-баба. Сонымен бірге үш деген санның толық, барынша жақсы деген жасырын мағынасы да бар. Тұрмыс-тіршілікте адамдар еріксіз үш деген санмен жұмысты

тұжырымдайды. Әрекеттеріне жол көрсеткен. Мысалы: үйлену тойында үш рет сәлем салған және біреудің қазасына үш минут үнсіздік жариялайды. Олар неге бес немесе төрт минут демеді. Себебі жоғарыда айтылған үш – толық, жеткілікті деген ұғымдарды білдіріп отыр. Адам өмірінде үш санының маңызы көп. Қытайдың тағы бір мақалына тоқтала кетсек.

Xin guan shang ren san bao huo 新官上任三把火 – (жаңа әкім үш от қояды). Мағынасы жаңа билеуші көп реформа жасайды деген сөз.

Bing dong san chi fei yi ri zhi han 冰冻非一日之寒 (мұздың үш қарыс болып қатқаны бір күндік суықтан емес).

Bu xiao you san wu hou wei da 不孝有三无后未答. Мағынасы әке-шешені құрметтемеудің түрі көп. Ең оңбағаны, ең жаманы ұрпақ қалдырмау. Қытайда халық ең ыстық кездерді san fu 三复, ең суық кездерді san jiu 三九 деп атайды.

Енді қазақ тіліндегі «үш» сөзінің этимологиясына тоқталайық. «Үш» сөзінің дей-түркілік праформасы – «үңт/үңгіт». Бір жағынан, осы праформаның «үңт» – «үш», «іңт» – «іш», «еңт» – «еш», «аңт» – «аш» сияқты дыбыстық варианттарының бар екендігін, екінші жағынан осы «ңт» праформасының басқа өзгерінділерінің аса маңызды мағыналарды туғызғандығын ескере келе, осы «үш» < «үңт» праформасының о баста абақ таңбадағы кіндік нүктенің, шоғым таңбадағы тоғысу нүктесінің атауы болғандығын көрсетеді. Яғни, «үш» сөзі әуел баста сан атауы болмаған, тек тіл дамуының келесі кезеңінде ғана нақты сандық көрсеткішке айналған [6, 68 б.].

«Үш» саны қазақ халқының салт-дәстүрінде қатысты наным-сенімдерде көптеп кездеседі. Мысалы, «Үш қайнаса, сорпасы қосылмайды», «үш ұйықтаса түсіе кірмеген» деген мәтелдердің мағынасы «Ешбір басы бірікпеді», «ойына ешнәрсе кіріп шықпаған» деген мәнге сәйкес келеді. Ал «Ер кезегі үшке дейін» деген мақал да осы сарындас. Бұл келтірілген мысалдардан қазақ пен қытай халықтарының дүниетанымындағы ортақ сарынды байқауға болады. Себебі, екі халықтың да келтірілген мақал-мәтелдерінде үш саны толық, кемел деген мағынаны береді. Сонымен қатар қазақ ауыз әдебиетінде «... ертеде біреудің үш баласы болыпты...» немесе хан үш қайтара сұрапты деген сияқты «үш» саны есімімен байланысты сөздер жиі кездеседі.

«Үш» санына байланысты қалыптасқан ұлттық ұғымдар көптеп кездеседі. Мәселен, қазақта «Үш жұрт» деген ұғым бар. Олар: Өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. «Үш байлық» бар.

Олар: Денсаулық, ақ жаулық, он саулық. Бұл келтірілген мысалдардан бөлек, «Үш би», «Үш дана», «Үш арыс», «Үш қат», «Үш қуат», «Үш ғайып», «Үш арсыз», «Үш дауасыз», «Үш қадірлі», «Үш қадірсіз», «Үш жамандық», «Үш жақын», «Үш ақиқат», «Үш қуаныш», «Үш биік», «Үш тоқтам» және т.б. «үш» санына қатысты айтылатын ұғымдарды көптеп санауға болады.

Қорыта айтқанда, «үш» санының қасиетіне, киелілігіне, танымдық сипатына байланысты қытай мен қазақ халықтарында жалпы шығыстық таным-түсінікке жататын ортақтық бар секілді. Демек, ежелден аралас-құралас келе жатқан көрші жатқан екі елдің дүниетанымында, философиясында, мәдениетінде мұндай жақындықтың барлығын табиғи заңдылық деп қарауға болады.

Әдебиеттер

- 1 黄华. 数字的意义. - 北京: 北京大学出版社, 2000年. - 298 б.
- 2 俄汉汉俄词典 / 王维国等编. - 北京: 外语教学与研究出版社, 2011. 3
- 3 张兵. 数字的奇妙. - 北京: 知识出版社, 2004年 - 520 б.
- 4 Авакова Р., Дәулетова П. Қысқаша қытайша-қазақша фразеологиялық сөздік. - Алматы: Қағанат - ҚС, 1998. - 60 б.
- 5 <http://baidu.com>. 张果梁. 数字的解释. 2006年.
- 6 Ә. Хасенов. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. - Алматы, 1957.

References

- 1 Huang hua. Shuzi de yi yi. - Beijing: Beijing daxue chubanshe, 2000 nian. - 298 b.
- 2 Ehan Hane cidian/ Wang wei guo deng bian. Beijing: Wai yu jiao xue yu yanjiu chu ban she, 2011. 3.
- 3 Zhangbing. Shuzi de qi miao. - Beijing: zhishichubanshe, 2004 nian, - 520 b.
- 4 Avakova R., Dauletova F. Kyskasha kytaisha-kazaksha frazeologiyalyk sozdik. - Almaty: Kaganat-KS, 1998. - 60 b.
- 5 <http://baidu.com>. Zhang Guoliang. Shuzi de jie yi. 2006 nian.
- 6 A. Hasenov. Kazirgi kazak tilindegi san esimder. - Almaty, 1957.